

3052

Д. Шукуров.

Кыргыздын азыркы адабий ти-
линин тушундурмолуу создуну тузуу
угуу инструкция.

ПАПКА ДЛЯ БУМАГ

Историко-этнографический музей
Улан-Удэ
3052
7/III-59

ПАПКА

ДЛЯ

бумаг

Исторический музей
"Музей этнографии"
Улан-Удэ

В фонд

" КЫРГЫЗДЫН АЗЫКЫ АДАБИЙ ТИЛИНИН ТУШУНДУРМӨЛҮҮ
СӨЗДҮГҮН " ТУЗУУ УЧУН ИНСТРУКЦИЯ.

/ бир томдук /.

СӨЗ БАШЫ

Бул инструкцияны түзгөндө улуу орус элинин түшүндүрмөлүү сөздүктөрүн түзүү тажрыйбасы, көбүнчө "Инструкция для составления "Словаря современного литературного языка" /в трех томах/" деген инструкция эске алынды, башка бир тууган элдердин /казак, азербайжан, украина ж.б./ түшүндүрмөлүү сөздүктөр түзүүдөгү үлгүлөрү пайдаланылды.

Инструкция филологиялык илимдердин кандидаты Ж.Шукуров тарабынан түзүлүп, Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын академиги проф. К.К. Кдахли тарабынан редакторлонду.

М А З М У Н У

Сөз башы.
<u>Кирешме</u>
<u>Глава I.</u> Сөздүктүн көлөмү жана ага киргизилүүчү сөздөрдү тендөө.
<u>Глава II.</u> Сөздүктүн структурасы /түзүлүшү/.
<u>Глава III.</u> Омонимдер.
<u>Глава IV.</u> Сөздөрдүн маанилик жана грамматикалык мүнөздөмөсү.
<u>Глава V.</u> Фразеология
<u>Глава VI.</u> Сөздүктөгү иллюстрация /мисалдар/.
<u>Глава VII.</u> Грамматикалык, маанилик, стилдик белгилер.
<u>Глава VIII.</u> Орфография жана баскы
Сөздүк макаласынын үлгүсү.
Шарттуу кыскартуулардын тизмеси.

КИРИШМЕ

Марксизм-ленинизм илими тил жөнүндө мындай деп үйрөтөт: тил--коомдук кубулуш, ал адамдардын бири-бири менен байланышуу куралы; адамдын ойлогон оюн тил аркылуу гана билдирүүгө болот; тилдин өмүрү коомдун, элдин өмүрүнө өң тыгыз байланышта болуп турат; тилдин, калпы алганда, туруктуу экенине карабастан, анын айрым бөлүктөрү, атап айтканда анын сөздүк составы, өң эле тез өрчүйт, анткени--ал /тилдин сөздүк составы/ өндүрүштөгү, коомдун турмушундагы өзгөрүштөрдү абдан тез сезип, ошого карата ар убакытта өзгөрүлүп турат.

Кыргыздын тили Октябрь революциясына чейин илимий жактан атайын изилденген эмес /айрым окумуштуулар гана, мис. В.В. Радлов ж.б., өздөрүнүн эмгектеринде кыргыз элинин тили жөнүндө айрым маалыматтарды көрсөтүү менен чектелген/.

Улуу Октябрь Социалисттик Революциясы гана кыргыздын адабий тилин калыптандырууга шарт түздү. Октябрь революциясынан кийин гана кыргыз тилинде газеталар, журналдар, китептер чыга баштады, мектептерде кыргыз балдары өз эне тилинде окууга мүмкүнчүлүк алды. Совет бийлиги кезинде кыргыз эли, Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын жетекчилиги астында, экономиканы, илимди, техниканы, формасы улуттук, мазмуну социалисттик маданиятты өрчүтүү жагынан абдан зор ийгиликтерге ээ болду.

Улуу Октябрден кийинки жылдарда кыргыз элинин турмушунда болуп өткөн жана болуп жаткан чоң өзгөрүштөр анын тилинен көрүнбөй калган жок. Анткени--чарбанын, техниканын, ^{илимдин токтоосуз өсүшү тилден анын сөздүк} составын жаңы сөздөр менен--ошол экономиканы,

техниканы, илимди тейлөөгө зарыл болгон жаңы сөздөр менен-- толуктоону талап кылат. Тил мындай учурда өзүнүн сөздүгүн жаңы сөздөр менен толуктос менен бирге, өзүнүн грамматикалык түзүлүшүн өркүндөтөт.

Кыргыздын адабий тили, көбүнчө анын ~~сөздүк~~ сөздүк составы Совет бийлиги кезинде абдан байып, өнүгүп катат.

Бул өнүгүш, бир жагынан, кыргыз тилинин өзүнүн ички ресурстарын пайдалануу эсебинен, экинчиден, улуу орус тилинин жагымдуу таасири аркылуу, ошол тилдин байлыктарынан пайдалануу аркылуу болуп катат.

Советтик Кыргызстанда 1927-жылдан тартып эле сөздүк түзүү ишине зор көңүл бурулган болучу. Натыйжада бизде азыркы кезде бир канча котормолуу сөздүктөр бар. Алар: проф. К.К. Кудажиндин "Кыргызча-орусча сөздүгү" /көлөмү 57 басма табак, 25000 сөздөн турат, 1940 ж. Москвада басылган/, коллектив түзгөн "Орусча-кыргызча сөздүк" /көлөмү 94 басма табак, 40.000 сөздөн турат, 1944 ж. Москвада басылган/; коллектив түзүп, проф. К.К. Кудажин редакциялаган "Орусча-кыргызча сөздүк" /көлөмү 169 басма табак, 51.000 сөздөн турат, 1957 ж. Москвада басылган/, Д. Шукуров жана Ю. Яншансин мектептер үчүн түзгөн "Орусча-кыргызча сөздүк" /көлөмү 25 басма табак, 12 миң сөздөн турат, 1955 ж. Казанда басылган/. Булардан башка да бир кыйла терминологиялык сөздүктөр басылып чыкты.

Бул сөздүктөрдүн /котормолуу жана терминологиялык сөздүктөрдүн/ басылып чыгышы кыргыз элинин маданиятын

андан бетер жогору көтөрүүгө, кыргыздын адабий тилин бир кыйла өркүндөтүүгө жардам берди жана берип жатат.

Кыргыздын тилинин лексикасын, грамматикасын терең изилдөө үчүн проф. К.К. Пдахицдин "Кыргызча-орусча сөздүгүнүн" мааниси өтө зор экенин көрсөтө айтуу зарыл. Анткени — бул Сөздүккө биринчи жолу кыргыз тилинин сөздүк составынын негизги бөлүгү киргизилген, Сөздүккө кирген сөздөрдүн ар бирөөсүн кайча жана кайдай мааниси бар экени көрсөтүлүп, алардын далилдөөчү фразеологиялык материалдар, макал, ^{сал} макалдар көп келтирилген.

Кыргызстанда котормолуу жана терминологиялык сөздүктөр түзүү жагынан болгон ийгиликтер, тилибиздин өрчүшү бизге эми кыргыздын адабий тилинин түшүндүрмөлүү сөздүгүн түзүүгө толук мүмкүндүк берип отурат.

Түшүндүрмөлүү сөздүк ошол элдин маданиятын көрсөтөт. Андай сөздүк адабий тилдин андан ары өсүшүнүн негизи, тиреги болуп саналат.

Кыргыздын адабий тилинин бир томдук түшүндүрмөлүү сөздүгүнө элге кеңири тараган сөздөр /болжол менен алганда 40-50 миң сөз/, фразеологиялык обороттор кирүүгө тийиш. Сөздүк массалык окуучуларга арналат.

Тилдин милдети—адамдардын бири-бири менен байланыштуу куралы экендиги, тил улуттук маданияттын формасы болуп роль ойной тургандыгы "Түшүндүрмөлүү сөздүктүн"

нормативдүү сөздүк болушун талап кылат.

"Кыргыздын адабий тилинин түшүндүрмөлүү сөздүгү" нормативдүү сөздүк болот, башкача айтканда,

а/ Сөздөрдүн кандай формасын колдонуу керек экени көрсөтүлөт,

б/ сөздөрдүн маанилери кыскача аныкталат, анын ар бирине мүнөздөмө берилет,

в/ сөздөрдүн кайсы тармакта колдонула тургандыгы мүмкүн болушунча көрсөтүлөт,

г/ сөздүккө кирген сөздөр кандай мааниде, кайсы тармакта колдонула тургандыгын ачык далилдөөчү цитаталар, мисалдар келтирилет,

д/ сөздөр сөз түркүмүнүн кайсынысына жата тургандыгы атайын белги менен көрсөтүлөт жана

е/ зарыл болгон учурда көз бир сөздөргө басым белгиси коюлат.

"Кыргыздын адабий тилинин түшүндүрмөлүү сөздүгүнүн" милдети--адабий тилибиздин көнүлүк кеңири колдонуп жүргөн лексикасын, б.а. активдүү лексикасын көрсөтүү болуп саналат. Ошондуктан Сөздүккө кеңири таралган сөздөр гана кирүүгө тийиш; тар чөйрөдө колдонулуучу атайын терминдер, Сөздүккө кирбөөгө тийиш.

Көп маанилүү сөздөрдүн маанилерин дурус жана так алыратуу, ал маанилерди туура түшүндүрүү--Сөздүктүн негизги милдеттеринин бири болуп эсептелет.

Туруктуу сөз айкалыштары /анын ичинде макал жана

ылакаптар/ Сөздүктөн кеңири орун алууга тийиш. Мында макал жана ылакаптар өзүнчө бөлүнүп көрсөтүлбөйт; алар сөздүн маанисин мүнөздөөчү мисал катарында келтирилет; булардан башка туруктуу сөз айкалыштары өзүнчө айрым берилет.

Г Л А В А I

Сөздүктүн көлөмү жана ага киргизилүүчү сөздөрдү
тандоо

Сөздүктүн көлөмү анча чоң ^{16/} болгондуктан / бир гана том болгондуктан/, ага кыргыз тилинин сөз байлыгын бүт бойдон киргизүү мүмкүн эмес.

Ошондуктан бул Сөздүккө тилдик сөздүк составынын активдүү бөлүгү гана киргизилет.

Сөздүккө сөз тандаган кезде түзүүчүлөр мына муну негиз кылууга /колдонууга/ тийиш.

§ 1. Сөздүккө кыргыздын адабий тилинде кеңири колдонулуп жүргөн сөздөр киргизилет.

§ 2. Илимдин, техниканын, маданияттын зор өсүшүнө байланыштуу кыргыз тилине терминдер абдан көп кирип калат. Сөздүккө илимий терминдердин баары тең эле алына бербейт. Сөздүккө кыргыздын адабий тилинде ^{көп} колдонулуп жүргөн терминдер, атап айтканда мектептин окуу китептериндеги терминдер, мектептин окуу планына кирбесе да илимий-популярдык адабиятта жана жалпы басма сөздө учураган терминдер кирет. Мисалы:

а/ коомдук-саясий, официалдык-иштик, дипломаттык терминология жагынан: автономия, партия, федерация, мамлекет, тап, өкмөт, мамлекеттештирүү, парламент, парламентаризм, коммунизм, декрет, указ, штат, дотация, с"сад, сессия, пленум ж.б.;

б/ өнөр жай, өндүрүш, техника, айыл чарба, илим-билимден соолук сактоо ж.б. жагынан: окумуштуу, доктор, кандидат, лаборатория, шахта, домна, электр, врач, терапевт, хирург, комбайн, трактор ж.б.;

в/ искусство жагынан: опера, балет, драма, артист, либретто, ария, сазна, дирижер, художник, сурет, көпөгө ж.б. ;

г/ спорт жагынан: футбол, баскетбол, волейбол, спортсмен, аут ж.б.;

д/ согуштук терминология жагынан: армия, аскер, командир, бомба, блиндак ж.б.

Адабий тилде, сөзөкү сүйлөшкөндө көп кездешпеген терминдер сөздүккө киргизилбейт. Мисалы: демари, эмиссия, термоскоп, контрапункт, фуга, олеография, барокко, рейдер, барражирдөө ж.б.

§ 3. Адамдын кесибин, иштеген ишин, чарбанын, илимин, техниканын бул же тиги тармагына тийиштүү экенин белгилей /көрсөтө/ турган сөздөрдүн /атамалардын/ көп колдонулуп жүргөндөрү гана Сөздүккө кирет. Мисалы: мелиоратор, профессор, монтер, слесарь, окумуштуу, тракторчу, мугалим, окутуучу ж.б.

§ 4. Азыркы убакта көп колдонулбаганы менен, чыгармаларда, сөзөкү адабиятта учурап, тарыхый учурларды мүнөздөөчү кээ бир эскирген сөздөр /^{ис}сторизм, архаизм сөздөр/ эс. деген белги коюлуп, Сөздүккө киргизилет.

Мисалы: черүү эс. 1.... 2 жаман жарманын кызуусу менен черүүгө аттаныштыр; пал эс. ... пал ачуу; пал китеп ж.б.

Азыркы кезде эң эле сейрек учураган эски сөздөр Сөздүккө киргизилбейт. Мисалы: байналминал, лог калам, агзам ж.б.

§ 5. Чарбачылык шарттарга байланыштуу келип чыккан көз бир областтык сөздөр, ошол жердеги элге жалпы түшүнүктүү болсо, ал башка жерлерде да колдонулууга ыңгайтуу болсо, андай сөздөр обл. деген белги менен Сөздүккө киргизилет. Мисалы:

Шың обл. үйдүн /там үйдүн/ ички төбөсү, потологу.
Канар обл. ичине саман, чөп салынуучу кап.

Томогодой үй тиккен,
Койлу жубан кимдики?!
Ичи кэтгэ канардай
Семиз жубан кимдики.

§ 6. Диний сөздөрдүн көпчүлүккө белгилүүлөрү гана сөздүккө киргизилет. Мисалы: намаз, орозо, шарият, кудай, курап, молдо, алы, нозо ж.б.

§ 7. Советтер Союзундагы жана демократиялык өлкөлөрдөгү элдердин аттары сөздүккө бүт кирет. Мисалы: орус, казак, өзбек, татар, белорусс, кытай, поляк, кореец ж.б.

Ошону менен катар, сөздүккө чет элдик ири калктардын аттары гана киргизилет. Мисалы: американец, англичанин, француз, немец, япон, итальянец, индус, африканец ж.б.

II.

§ 8. Шаарларда жана жер-жерде туруучулардын аттары /ошол шаарга же жерге карата коюлган аттар/ Сөздүккө киргизилбейт. Мисалы: нарындык, фрунзелик, оштук, чүйлүк, тьяншандык ж.б.

§ 9. Көп колдонулуучу лексикализацияланган абстракттуу зат атсочтор да Сөздүктөн орун алат. Мисалы, билгичтик, кандайлык, албагандык, албастык, кишилик, балалык ж.б.

§ 10. Сөздүктө татаал сөздөрдүн берилүү тартиби мына мындай болот:

а/ компоненттери айрым турганда түшүнүктүү болгон татаал сөздөр /кошмок сөздөр жана кош сөздөр/ өзүнчө реестр сөз катарында берилбестен, негизги сөздүн уясында ромбодан кийин келтирилет. Мисалы, "бала-чака" деген кош сөз "бала" деген сөздүн уясында, "азык-түлүк" деген кош сөз "азык" деген сөздүн уясында, "ат кулак" деген кошмок сөз "ат" деген сөздүн уясында ромбодан кийин берилет да, экинчи компоненти өз ордуна келгенде, ал мурунку /биринчи/ компоненттин негизги сөзүнө шилтелет;

б/ компоненттери айрым турганда эч кандай мааниге ээ болбогон татаал сөздүн биринчи компоненти реестр сөз болуп берилет да, андан кийин эки чекит коюлуп, татаал сөз бүт кайталанат жана ага тийиштүү түшүнүк, тийиштүү мисалдар берилет. Мисалы, "ыпыр-сыпыр" деген сөз сөздүктө мындай берилет: ыпыр: ыпыр-сыпыр зат /түшүнүк жана мисал/; быт: быт-чыт ^{зат} /түшүнүк жана мисал/ ж.б.

§ 11. Сөздүккө киргизилип, мааниси түшүндүрүлө турган негизги сөз--реестр сөз деп аталат. Ошентип, Сөздүккө мына мындай реестр сөздөр киргизилет:

I/ Зат атооч сөздөр.

а/ Түп уңгу зат атоочтор. Мисалы: адам, эмгек, тоо, таш, үй, мал, пахта ж.б.

б/ Туунду /жасалма/ зат атоочтор. Кууранды аффикстердин жардамы менен жасалган зат атооч сөздөр сөздүккө киргизилет. Мисалы: асылкөч, курдан, акылдан, элден, жолдон; апаке, жеңеке, атаке; пахтакер, жоонкер, талапкер; ишмер, сөзмөр; акылман, даанышман, берерман, аларман; суучул, ойчул, эмгекчил; агатай, апатай; жумушчу, колхозчу, жыгаччы, өтүкчү; ^{х/} оюнпоз, өнөрпоз; илимпоз; түйүнчөк, келинчөк, иничөк, көнөчөк; капчык, көлчүк; кыргык, коңөк, каппас, көрбөс, бербес; туткак, кескек; сузгу, сүргү, керги; чалгын, толкун; баскыч, тепкич, учкуч; жазуу, айтуу, ачуу; көрүүчү, жазуучу; чечим, басым, өрүм; асыранды, казынды; сүйүнчү, өкүнүч, таарыныч; саан, киреше, чыгаша; тонголок, тайгалак; сүйгүнчүк, тарткынчык; тутка; оймок; дүрбөлөн, козголон; кылмыш, жазмыш, болмуш; оймо, суроо, саноо, кароо; кармооч; чымчуур ж.б.

х/ Кыймыл атоочно чы аффикси жалгануу аркылуу түзүлгөн келүүчү, баруучу, айтуучу деген сыяктуу сөздөр Сөздүккө киргизилбейт; Сөздүккө булардын ичинен лексикалык мааниге толук ээ болгондору гана киргизилет; мис. жазуучу, окуучу, окутуучу ж.б.

Зат атооч сөздөр жекелик түрдө берилет.

2/ Сын атооч

а/ Тун сын атооч. Мисалы: ак, кызыл, көк, чоң, кең, тайыз, терең, жапыз, оор, женил, жакшы, жаман, эски, жаңы, катуу, бийик, жапыз ж.б.

б/ Куранды африкстин жардамы менен сөздөрдүн башка түркүмдөрүнөн, же сын атоочтун өзүнөн түзүлгөн туунду сын атооч. Мисалы: күчтүү, малдуу, сезгич, суусуз, баргыс ж.б.

в/ Сапаттык сын атооч. Мисалы: агын, көгүш, саргын, сургулт, кызгылт, кызгылтым, каралын, бозомук, акжумал ж.б.

г/ Белги сындын биринчи муундагы үндүү тыбыштан кийин ц тыбышы уланып, ал муун белги сындын алдына кошулуп айтылуу аркылуу түзүлгөн күчөтмө сын атооч сөздүккө реестр сөз болуп киргизилет. Мисалы: калкара, кыпкызыл, көпкөк, сансары ж.б.

3/ Сан атооч

а/ Эсептик сан атооч. Мисалы: бир, эки, беш, он, кыпырма, отуз, кырк, элүү, жүз, миң, миллион ж.б.

б/ Иреттик сан атооч. Мисалы: биринчи, экинчи, үчүнчү, отузунчу, миңинчи ж.б.

в/ Жамдама сан атооч. Мисалы: бирөө, экөө, үчөө, төртөө, бешөө, алтоо, жетөө.

Сан атоочтун башка түрлөрү / чамалама сан атооч, топ же бөлүм сан атооч, бөлчөк сан атооч сөздөр/ реестр

сөздө турган негизги эсептик сан атоочтун уясында берилет. Мисалы: жыйрмадай, беш-алты; ондоп, жүздөн; ондон эки, төрттөн бир ж.б.

4/ Ат атооч.

а/ Бөнөкөй ат атооч сөздөрдүн баары Сөздүккө киргизилет. Мисалы: мен, сен, ал, бул, ушул, тиги, тетиги, ошо, ушундай; ким, эмне, качан, кайда, канча; баары, бардык, бүткүл ж.б.

б/ Татаал ат атооч реестр сөз катарында алынбайт; алар негизги ат атоочтордун уясына кирет. Мисалы: ким деген сөздүн уясына татаал ат атоочтун ар, эч, алда деген сыяктуу компоненттери кирет да, ар ким, эч ким, алда ким болуп берилет.

5/ Этиш.

а/ Этиш Сөздүккө буйрук этиш түрүндө алынат. Мисалы: бар, кел, айт, ойло, тур, сүйлө, уйкусура, жакыны, камчыла ж.б.

б/ Татаал этиштер реестр сөз катарында берилбейт. Алардын ар бир компоненти өз ордунда буйрук этиш түрүндө берилет. Мисалы: "окуп жатат" деген татаал этиштин ар бир компоненти: "оку", "жат" болуп берилет.

в/ Этиштин терс түрү /барба, келбе ж.б./, атоочтуктар жана чакчындар Сөздүккө киргизилбейт.

6/ Тактооч.

а/ Түп тактооч жана туунду тактоочтордун баары реестр сөз болуп берилет. Мисалы: атайын, тез, эми, жогору, төмөн, баяк, таяк; кечээ, жаңыча, менимче, акчалай, курулай, чынында, акчалата, кышында ж.б.

б/ Татаал тактоочтор реестр сөз катарында берилбестен алардын ар бир компоненти өз ордуна берилет. Мисалы "алда качан", "аркы-терки", "ары-бери", "бетме-бет", "өйүз-бүйүз" сыяктуу тактоочтордун компоненттери бөлөк-бөлөк реестр сөз болуп берилет.

7/ Жөнөкөй

Жөнөкөй жандооч өз алдынча реестр сөз катары берилет. Мисалы: бейм, сыяктуу, сайын, чейин, дейин, дейре, менен, үчүн, жөнүндө, тууралуу, соң ж.б.

8/ Байламта

а/ Жөнөкөй байламта реестрге алынат. Мисалы: жана, менен, эми, бирок, дагы, да, анткени, же, анткени, же, себеби, демек, ошондуктан ж.б.

б/ Татаал байламта өзүнүн компоненттери аркылуу-- ар бир компонент өз алдынча берилет. Мисалы: ошол үчүн, ошондо да, менен да, жана да, антсе да, неге десен, ал эми ж.б.

9/ Бөлүкчө

а/ Жөнөкөй бөлүкчө да реестр сөз катарында берилет. Мисалы: түк, да, өтө, абдан, го, чы, гана ж.б.

б/ Татаал бөлүктө өзүнүн компоненттери аркылуу -
- ар бир компонент өз алдынча берилет. Мисалы: түк да,
дал /өзү/ ж.б.

10/ Модалдык сөз

а/ Женекөй модалдык сөз реестр сөз болуп берилет.
Мисалы: мүлдө, албетте, арийне, мүмкүн, керек, тийиш,
балким, ж.б.

б/ Татаал модалдык сөз өзүнүн компоненттери ар-
кылуу--ар бир компонент өз алдынча берилет. Мисалы: ал
тургай, ал түгүл, кур бекер ж.б.

11/ Сырдык сөз

а/ Женекөй сырдык сөз реестрге алынат. Мисалы: бах,
ех, ту, оф, өф, уф, бали, баракелде, кокуй, кап, аттигинай,
апей, ой, ий, түү, чек, чиге, кош, так, өш ж.б.

б/ Татаал сырдык сөз бир сөздүн кайталанганынан
пайда болгон болсо, реестрге анын биринчи гана компоненти
алынат, эгерде кайталанбаган сөздөрдөн түзүлсө, анда алар-
дын ар бир компоненти өз ордуна реестр сөз болуп бери-
лет. Мында реестр сөздөн кийин кош чекит коюлат да, кош
чекиттен кийин реестрде турган сөз анын экинчи компоненти
менен катар берилет. Мисалы: ма: ма-ма, ме: ме-ме, чүчү:
чүчү-чүчү ж.б.

12/ Тууранды сөз.

а/ Бир сөздөн турган тууранды сөз реестр сөз болуп
алынат. Мисалы: тарс, жарк, жылт, дардай, далдай, ормой,

чормой, ырсай, ырсый, жылмай ж.б.

б/ Кош сөздөн турган тууранды сөздүн биринчи компоненти реестр сөз болуп алынат да, андан кийин кош чекит коюлат; кош чекиттен кийин кош сөздөн турган тууранды бүт берилет. Экинчи компонент өзүнүн тийиштүү ордунда берилип, биринчи компонентке шилтелет. Мисалы:

а/ жалт: жалт-жулт; жарк: жарк-журк, тарс: тарс-турс;
күнк: күнк - мынк ж.б. б/ жулт к. жалт, журк к. ^{жарк,} турс
к. тарс, мынк к. күнк ж.б.

13/ Кыскартылган татаал сөздөр

Сөзөки сүйлөгөндө да, көркөм жана публицистикалык адабияттарда көп учураган кыскартылган татаал сөздөр /муун бокунча, арип бокунча ж.б. кыскартылган татаал сөздөр/ Сөздүккө реестр сөз катарында кирет. Мисалы: КПСС, СССР, МТС, партбюро, вуз, ГЭС, профсоюз, комсомол, райком ж.б.

§ 12. Сөздүккө киргизилбей турган сөздөр

Сөздүккө төмөндө көрсөтүлгөн түркүмдөгү сөздөр киргизилбейт.

1/ Илимдин бул же тигил тармагында иштеген адистерге гана түшүнүктүү болуп, көпчүлүккө кеңири тарабаган терминдер;

2/ ар кайсы жердин өзүндө гана колдонулуп, адабий тилде көп кездешпеген областтык, диалектикалык сөздөр; мисалы: тапанча /нан маанисинде/, калэк /элечек маанисинде ж.б.

- 3/ Ишнинг аттары;
- 4/ мекеме, колхоз, совхоз, завод аттары;
- 5/ жер-суунун, тоо-таштын аттары /топонимика-
лык аттар/;
- 6/ шаарларда жана элетте туруучулардын аттары
/москвич, ленинградцы, ташкендик, ^{Фрунзелик} чүйлүк, көлдүк, кочкор-
дук, таластык ж.б./;
- 7/ уят сөздөр.

Г Л А В А П

Сөздүктүн структурасы /түзүлүшү/

§ 1. Сөздүктө сөздөр алфавит тартиби боюнча берилет.

§ 2. Сөздүккө кирген ар бир сөздүн кайсы сөз түркү-
мүнө жата тургандыгы өзүнчө белги менен көрсөтүлөт. Мисалы:
зат /зат атооч/ сын /сын атооч/ ж.б.

§ 3. Ар бир сөздүн кайсы тармакта колдонула тургандыгы
мүмкүн болушунча атайын белги менен көрсөтүлөт. Мисалы:
азот зат хим. /абанын составына кирүүчү түссүз жана
кытсыз газ/ ж.б.

§ 4. Реестрдик сөздөн кийин анын кайсы сөз түркүмүнө
жата тургандыгы, кайсы тармакта колдонулары көрсөтүлөт;
ага, керек болгон учурда, түшүнүк, аны далилдей турган
бир же эки мисал берилет. Ошол реестрдик сөзгө байланыштуу
болгон туруктуу сөз айкалыштары атайын белгиден / \diamond /
кийин берилет.

Г Л А В А III

ОМОНИМДЕР

Омоним сөздөр өзүнчө реестр сөз болуп берилет. Ар бир омоним рим цифрасы менен белгиленет.

Мисалы:

жаа I зат курал

жаа II этиш күндүн жаашы

так I зат кандын, падышанын тагы

так II зат майдын же башка бир нерсенин тагы

так III этиш топчу тагуу

ат I зат унаа, келүк.

ат II зат адамдын э.б. ысмы

ат III этиш атуу /мис, мылтык, пулемет ж.б./

аппарат I зат аспап; прибор.

аппарат II зат башкаруу органдары.

Г Л А В А IV

Сөздөрдүн маанилик жана грамматикалык мүнөздөмөсү

Реестрдик сөзгө берилген аныктама, аны далилдөө үчүн келтирилген мисалдар /цитаталар/ сөздүн макаласы деп аталат; бул макала зыйнактуу, таамай жана түшүнүктүү болууга тийиш.

§ I. Сөздүккө кирген ар бир сөзгө ыскача гана түшүнүк /аныктама/ берилет да, ошол сөздүн так маанисин далилдей турган контекст келтирилет. Мисалы:

Түлкү зат 1. Иттер тобуна кирүүчү, сүт эмүүчү ырткыч айбан кызыл түлкү; түлкүнүн күчүгү. 2. Түлкүнүн терисинен жасалган нерсе; түлкү тебетей; түлкү ичик.

3. өт. куу; бирөөнү алдап кетүүчү, бирөөгө оңойлук менен алдатпоочу адам /мисал/.

Алтын зат 1. Нымбаттуу асыл сары металл. Таза алтын:

2. алтындан жасалган нерсе, Алтын саат. Алтын тиш. Алтын кашык:

3. өт. зор артыкчылыгы бар нерсе; бул--адамдын алтыңы.

Алдуу зат 1. күчтүү; кубаттуу; 2. өт. бай, оокаттуу.

§ 2. Мисал келтирбесе да түшүнүктүү болгон кээ бир сөздөргө аныктама гана берилет. Мисалы: койму зат кой багуучу. Өтүкчү зат өтүк тигүүчү, өтүк ултаруучу.

Термин сөздөргө аныктама берилет да, мисал берилбейт. Мисалы: агроном зат агрономия жагынан специалист.

§ 3. Бир нече мааниси бар сөздөрдүн негизги маанилери алынуу менен катар, алардын адабий тилдеги өтмө маанилери да алынат.

§ 4. Сөздүн аныктамасынын узун же кыска болушу реестр сөзгө байланыштуу. Эгерде сөздүн мааниси аз сөз менен бергенде эле түшүнүктүү болсо, сөздүн аныктамасы кыскама гана берилет. Мындай учурда синонимдерди пайдаланууга болот. Бул синонимдер өзү аныктап жаткан реестр сөздүн түркүмүнө туура келүүгө тийиш / зат атоочту синоним менен, снн атоочту

зат атооч синоним менен, сын атоочту сын атооч, этишти этиш синоним менен түшүндүрүү керек ж.б./ . Мисалы: аброй деген зат атоочту бедел, кадыр деген зат атооч синонимдер менен, ^нжакшынакай деген сын атоочту татынакай, көргөмдүү, сулуу деген сын атооч синонимдер менен, ардакта деген этишти кадырла, сыйла деген этиш синонимдер менен аныктоо керек.

Эгерде реестр сөздүн синоним болбосо, анда бул сөздүн маанисин түшүндүрүүчү кыскача гана аныктама берилет. Мисалы: жандык зат 1. жандуу нерсе; 2. майда мал /кой-эчки/.

§ 5. Сөздүн фонетикалык варианттарынын негизгисине гана аныктама берилет да, калган варианттары негизги вариантка шилтелет. Мисалы: дөңгөлөк; ^{-Төңгөлөк;} намыс--намыз; бюро--бүйрө; бирөө--бүрөө; дилде--тилла; дицар--дицаар, дыцар; курс--курус деген сөздөрдүн биринчи варианттары адабий тилде норма болуп эсептелгендиктен, негизги вариант болуп саналат. Ошондуктан буларга түшүнүк берилет да, калган варианттары алфавит боюнча өз орундарында берилип, негизги вариантка шилтелет.

§ 6. Реестр сөзгө берилген аныктамадан /түшүндүрмөдөн/ кийин келтирилүүчү мисалдардын, цитаталардын кайдан алынгандыгы көрсөтүлбөйт. Бул мисалдар көркөм адабияттан, саясий китептерден, окуу китептеринен, газета жана журналдардан, же болбосо, азыркы кезде кыргыз тилинде кенири

кандай контексте колдонуларын көрсөтүүгө тийиш;

Эгерде терминге цитата берилсе /өреже катарында терминге цитата берилбейт/, ал цитата ошол терминдин илимий аныктамасын толуктоо^{ого}, анын кошумча белгилерин көрсөтүүгө тийиш;

§ 3. Сөздүктүн көлөмү анча чоң болбогондуктан, цитаталар мүмкүн болушунча кыска болууга тийиш. Бирок, келтирилген цитата сөздүн маанисин түшүндүрүүгө жетишерлик болуп, өзүнчө бир кыска сүйлөм түрүндө болууга тийиш.

Ошентип, эгерде сөздүн маанисин түшүндүрүү үчүн келтириле турган сүйлөм узун болсо, анын кыскартылышы мүмкүн. Мындай учурда сүйлөмдүн түшүндүрүп жаткан сөзгө тикеден-тике тийиши жок бөлүгү кыскартылат.

Сүйлөм ортосунан кыскартылганда ал жерге эки чекит /.../ коюлат; сүйлөм башынан же аягынан кыскартылса, анда эч белги коюлбайт.

Кээде сүйлөмдүн ээси, баяндоочу ж.б. ошол сүйлөмдүн өзүнөн анык көрүнбөгөн учур болот. Мындай убакытта Сөздүктү түзүүчү адамга сөз кошууга туура келет. Мындай кошунду сөздөр чарчы калаага алынат. Мисалы: Ал [Зоя] фашисттер турган жердеги байланышты түздү.

§ 4. Сөздүктүн көлөмүн өтө чоңойтуп жибербөө үчүн сөздүн мааниси бир же, анын кетсе, эки цитата же мисал менен гана көрсөтүлүүгө тийиш.

§ 5. Көркөм адабияттан цитаталар алынганда, алар /цитаталар/ автордун өзүнүн речинен да жана ошол чыгармада катышуучулардын речинен да алынат.

§ 6. Сөздүктө цитаталарды пайдалануу менен бирге

колдонула турган сөз айкалыштарынан, макал, ылакаптардан ж.б. туруктуу сөз айкалыштарынан алынат.

Мисалдардын саны анчалык көп болбоо керек.

Сөздүккө кирген сөздөргө басым белгиси коюлбайт. Орус тили аркылуу кирген сөздөргө гана басым белгиси коюлууга тийиш.

Г Л А В А V

ФРАЗЕОЛОГИЯ

§ 1. Сөздүккө фразеология да, б.а. сөздөрдүн туруктуу айкалыштары да / идиома, макал, ылакап ж.б. / киргизилет.

§ 2. Макал жана ылакаптар реестрлик сөздүн маанисин түшүндүрүү үчүн мисал катарында берилет, да, кыскасынын ичине "Макал" деп көрсөтүлөт.

§ 3. Макал жана ылакаптан башка фразеология негизги сөздүн маанилери түшүндүрүлгөндөн соң ромб / \diamond / белгисинен кийин берилет. Мисалы: "ташы өөдө кулап турат", "мурун көтөрүү" деген "таш", "мурун" деген сөздөрдүн уяларында берилет, бул айкалыштардын калган сөздөрүнүн / компоненттеринин / уяларында да бул айкалыштар кайталанышат да, тийиштүү жерлерге шилтелет.

Г Л А В А VI

СӨЗДÜКТӨГÜ ИЛЛЮСТРАЦИЯ /мисалдар /

§ 1. Сөздүктө сөзгө берилген аныктаманы далилдөө үчүн /керек болгон учурларда/ цитаталар /мисалдар/ келтирилет.

§ 2. Бул цитаталар /мисалдар/ сөздүн маанисин толук ачып көрсөтүүгө, кайсы тармакта колдонула тургандыгын,

айрым сөз айкалыштарын, б.а. эки-үч сөздөн турган сөз айкалыштарын мисал катары пайдаланууга болот.

Мындай мисалдарды /сөз айкалыштары/ Сөздүктү түзүп жаткан же аны редакторлордон жаткан адам колдо болгон картотекалык материалдардын негизинде түзө алат. Мисалы, Сөздүктө "уй" деген сөздү аныктагандан кийин ^{ага} бир же эки мисал берилет, - "саан уй", "кысыр уй", же "кара уй", "күрөң уй" деген сыяктуу мисалдарды келтирүүгө болот.

§ 7. Сөздүктө фразеологияга иллюстрация /мисал/ берилбейт, ага түшүнүк гана берилет.

§ 8. Цитатанын кайдан алынганы, анын автору көрсөтүлбөйт.

Г Л А В А VI

ГРАММАТИКАЛЫК, МААНИЛИК, СТИЛДИК БЕЛГИЛЕР

Сөздүктө грамматикалык, маанилик жана стилдик белгилер төмөндөгүдөй берилет.

§ 1. Ар бир реестр сөздөн кийин ал сөздүн кайсы сөз түркүмүнө жата тургандыгын көрсөтө турган мына мындай белгилер коюлат: зат /зат атооч/, сын /сын атооч/, сан /сан атооч/, ат /ат атооч/, такт. /тактооч/, жанд. /жандооч/ сөз/, байл. /байламта/, бөл. /бөлүкчө/, мод. /модалдык сөз/, туур. /тууранды сөз/, сырд. /сырдык сөз/.

§ 2. Адабий тилде көп кездешпей, оозеки сөздө колдонуучу сөздөрдөн кийин сүйл. /адабий тилде эмес, оозеки тилде/ деген белги коюлат. Мисалы: район сүйл. /адабий тилде район/, улуксат сүйл. /адабий тилде улуксат/,

уска сүйл. /адабий тилде нуска /, ~~сүйл.~~ ушта сүйл. /адабий тилде учта /, дайра сүйл. /адабий тилде дарыя/ ж.б. бир сөздү экинчи сөзгө шилтегенде к. /караңыз) деген белги коюлат.

§ 3. Азыркы кезде көп колдонулбай турган, бирок тарыхый адабияттарда, көз бир көркөм чыгармада колонулуучу архаизм, историзм сөздөр киргизиле турган болсо, алардан кийин эс. деген белги коюлат. Мисалы: соот эс. /илгери баатырлар жоого кийүүчү темир тор/ ж.б.

§ 4. Сөздүн өтмө маанисинин алдында өт. /өтмө мааниде/ деген белги коюлат. Мисалы: түлкү зат 1. ... 2. өт. куу; бирөөгө оңойлук менен адаттосчу, бирөөнү алдан кетүүчү адам... Калпак зат 1. ... 2. өт. амык ооз, шалакы адам ж.б.

§ 5. Диний сөздөрдөн кийин дн. деген белги коюлат.

§ 6. Жер-жерлерде чарбачылыктын өзгөчөлүгүнө байланыштуу колдонулуучу, бирок адабий тилге да кирип келаткан сөздөрдөн кийин обл. /областык/ деген белги коюлат. Мисалы: дугар обл. багван обл. ... ж.б.

§ 7. Кыргыз тилине башка тилдерден кирген сөздөргө атайын белги коюлбайт. Анткени—бул жумуш Сөздүк түзүүнүн ^{бир книси} срогун сөзүр эле.

Г Л А В А VIII

ОРФОГРАФИЯ

§ 1. Сөздүккө кирген реестрдик /негизги/ сөздөр да, редакторлук тексттер да, цитаталар да жана мисалдар да

кыргыз тилинин азыркы кезде колдонулуп жүргөн орфографиясына толук багынат /кара: 1. Кыргыз ССР Агартуу Министерствосу, Приказдар кыйнагы, Фрунзе, 1953 жана 2/ Приказ Министра просвещения Киргизской ССР от 29 июля 1955 г., № 84/ I о применении правил орфографии киргизского языка/.

§ 2. Бир сөздүн бир нече орфографиялык формасы болсо, сөздүктө анын негизги формасы, б.а. колдонулуп турган орфографияга туура келген формасы алынат, анын калган формалары өз ордунда берилет да, негизги формага шилтелет. Мисалы: айза к найза; арк к нарк; зигде к хийде; көзө к гозор; тозмо к тосмо; чабиекей к чаба-лекей ж.б.

§ 3. Эски орфография бокуча басылып чыккан китептерден алынган иллюстрациялар /цитаталар/ азыркы орфография бокуча берилет.

§ 4. Цитаталардагы тыныш белгилери азыркы орфографиянын эрежелерине ылайык коюлат.

§ 5. Орус тили аркылуу кирген кээ бир терминдерге гана басым белгиси коюлат; калган сөздөргө бул белги коюлбайт. Мисалы: база, фаза ж.б.

СӨЗДҮК МАКАЛАСЫНЫН
УЛГУСУ

аалам ээт 1. дүйнө, жер жүзү. Ааламдан ашкан эр. Атың чыгып аалам угуп даңкыңды. 2. эт. Жер жүзүндөгү өлдер. Тынчтыкта өнүгөт ааламдын баары. 3. Аалам кылды жоругуң.

◇ Ай-аалам-- бүткүл дүйнө, бүт жер жүзү. "Тулпарды тогунда сынаба, ачында сына, Ай-ааламдагы өлдердин кашында сына!" /макал/. Ай-ааламды күлүк ой, Алда нече айланды.

~~эт. кайгы-капа.~~

аба I ээт 1. Өзүнөн улуу эриек бир тууганы. Мендирман абам болгондо түшпөйт элек бул алга. Ирданма ирчи аба! 2. эт. Өзүнөн улуу эриек адамга кайрылуу формасы. Улуу-кичүү абалар! (фольк.)

аба II ээт. 1. жердин атмосферасын түзүүчү газдардын, көбүнчө азот менен кыслороддун, аралашмасы. Эртең менен терезеден Таза абаны келдеттим... 2. Мейкиндик, асман. Булардын коңгуроолу таза үндөрү жаңыра чыгып абага көтөрүлдү. Булутсуз абада учуп чер казалы. 3. Мел. Түштүктүн жылуу абасы согуп, асман булуттан арна баштады. 4. Климат. Жери, суусу, абасы тез өзгөрттү, Нам болсом да, башымда ак чачтар бар.

◇ Аба флоту-- бир мамлекеттин самолетторунун, дирижаблдеринин ж.б. жыйындысы. Аба ирайы -и. ирайы. Аба ирай бюросу-- атмосферанын ар түрдүү шарттарына байкоо жүргүзүп, аны элге маалыматтап туруучу мекеме.

- абайла этип сактык, этияттык кылуу; сак болуу, байкоо.
Кыландан абайлап жүр. Көпүрөдөн абайлап өт. Кыл-
даттык менен абайлап, Коонун сырын алгыла.
- абалкы такт. к. оболку. Абалкы болгон кеңештен, акылсыз
кайдан каламын? Арман менен өткөрдүм Абалкы жаш-
тык күнүмдү.
- абалы такт. к. оболу. Азыртан боюн көтөрбөй Абалы кыз-
дан сыр сура.
- абзац зат грам. 1. Казууда жол башынан оң жакка карай
бир аз чегинип казуу. Абзацтан баштап жаз. 2. Ушун-
дай чегинип жазылган эки аралыктын ортосундагы
текст. Кийинки эки абзацты оку.
- абыр: абыр-шабыр такт. Үз, бат, ылдам. Абыр-шабыр ат
токуп. (фольк.)
- агала сын сүйл. к. ак. Башымда чачым агала. Агала кыя
капталдан Алмамбет келет бакырып.
- агрардык сын жерге, жерден пайдаланууга, жерге ээ болууга,
дыйканчылыкка таандык. Агрардык өлкө. Агрардык
маселе. Агрардык реформа.
- адабий сын адабият - ка. т. Адабий тил. Адабий чыгарма.
- каа туур. карга, каз сыяктуу куштардын үнүн тууроо.
Каа, каа калың каз, Кача албайсың, алың аз.
- каала этип 1. Жакшы көрүү, жактыруу. Балам, каалаганың
алып кет! Дүйнөмдү сенден аябайм. Ал/Омор/ өзү каа
лап, мектеп багына күзөтчү болгон. 2. Жилеэ, самоо,
эңсөө. Ар ким бактылуу болууну каалайт. Кайсы жакка
бет алсаң, Каалаганың табылган. 3. Бир нерсе күтүү,

ымуттөнүү. Мен сенден урмат сыйлык каалабаймын. 4. Бир нерсени иштегиси келүү. Кеп кааласа тоону бузат деген бар. Арстандай бул экөө Каалалса кулатпайбы аскар тоону.

каардуу сын 1. Ачуулуу, урунчаак ырайымсыз. Айдарбек датка басаңны үн менен каардуу айтты. Каардуу Көкдөө баатырдын Кантши жүзүн көрөбүз? 2. өт. коркунучтуу, катуу. Каардуу согуш бүткөнчө, Турамын анттуу сөзүмдө. Каардуу согуш басылып, Жадырап кабак ачылып. 3. өт. өтө суук. Каардуу бороон улам күчөп, жер бетине өкүмүн жүргүзүп жаткандай болот. Копур салкын күз өттү, Каардуу кыш да тез жетти. 4. өт. сүрдүү. Анын каардуу бетинен мала кан шорголоду.

кабак

1 зат ^{ка} ~~кө~~ кездүн үстү; кездүн чарасын заап турган териси. Кырдан мурун жар кабак. Кабагы ачык же кабагы жарык -- көңүлү ачык, көңүлү жай, көңүлү көтөрүңкү, кубанычтуу. Балакетиңди алайын жылдызым, уктап жатса да кабагы жарык. Кабак-кашым дебеген -- кейибеген, убайымдабаган, кайгырбаган, капаланбаган. Канчалык кайгы басса да Кабагым-кашым дебеген. Каш-кабак к. каш. Кабагына кар жааган -- абдан ачууланган, сурданган, түнөргөн, Кабак бүркө, кабак түй, кабак чыт -- ачуулануу, каардануу, кыжырдануу, сурдануу. Каныбектин сабыры суу тартып кабагы бүркөлө баштады. Каныңа велген кишиге, Кабагың түйүп сурданба. Кабак чыпай күлүп өт, өмүрүң ачык жаркырак. Кабагың карып салуу -- абдан ачуулануу, каардануу.

кабак II зат ойдуң жер, ой. Чегин, арча, карагайдын куулары, Кабагында карып терип судаган.

набан II: ан набан-огород өсүмдүктүн бар түрү, сүйрү жана тогонуу
 болуп, ар түрлүү түстөгү, ташан катарында көпчүлүк
 жана малга берилүүчү өсүмдүк. Суу набан - себеп тарабы сүй-
 рү болуп, түбү тогонуураак формадагы ички катарында көпчү-
 лүк өсүмдүк.

набан IV арк өс. арк ичүүчү жай. Кобактарда арк ичип мас болуп.

НАГТУУ КҮЖАКТАУУЛАРДИН ТИЗМЕСИ

аз. - азиялык

астр. - астрономиялык

архит. - архитектуралык

арит. - арифтээрлик

астр. - астрономиялык

аз-аз азот

а-ч. - айыл чарбасы

байл. - байланыш

биол. - биологиялык

бот. - ботаникалык

бол. - болуучу

бухг. - бухгалтериялык

вет. - ветеринариялык

геогр. - географиялык

гидр. - гидрелиялык

геол. - геологиялык

грим. - гримажылык термин

дем. - демөө термини

дип. - дипломатиялык

дн. - диний

эци. - эциот

эвн. - эвонимиялык

эвт. - эвтот

эосл. - эологиялык

иск. - искусство

к. - карию

к.ст. - кылым азот

кино - кинофотографиялык

к.с. - карию сөз

линг. - лингвистикалык

мат. - математикалык

мед. - медициналык

метеоор. - метеорологиялык

мод. - модация сөз

муз. - музыкалык

обл. - областтык

от. - отло малчы

полигр. - полиграфиялык

поэт. - поэтикалык

пед. - педагогикалык

радио-радиотехникалык

сан. - сансыз

сан. - сан азот

сог. - согушук термин

спорт - физкультура жана спорт

сүүл. - сүүлөө, өзгөчө түрдө

сын. - сын азот

сүм. - сүм сөз

т. - тиешелүү

тарт. - тартуучу

тарт. - тартуу

театр. - театралдык

тест. - тесттик илим

тех. - техникалык

т.н. - темир жол

төл. - топографиялык

туур. - тууроочу сөз

тү. - түрдө

физ. - физикалык

филос. - философиялык

фолькл. - фольклор

фото. - фотографиялык

жизн. - жашылык

жизн. - жаштык термин

эл. - эвонимиялык

эл. - электротехникалык

эв. - эвон

этно. - этнографиялык

бр. - браннык термин.

Small white label on the left edge of the cover.

Г. Сурин, издательство "Искусство", 1989 г.

Цена 60 коп. Артикул 2299